

CSL. *pokrŕta*^[*]

Pavla Valčáková

Abstract. The word appears once in Parimejník, the first Old Church Slavonic translation of the biblical books of Old Testament in the expression *chlěbъ otъ pokrŕty* ('the pieces of bread') in substitution of the Greek *ψωμός ἄρτων*. It is a disputable part as the Greek *ἄρτος* and *ψωμίον*, *ψωμός* is usually translated into Old Church Slavonic as *chlěbъ*. However, the Old Church Slavonic *chlěbъ* has more meanings including 'a piece of food'. In this meaning the word *chlěbъ* is probably used with connected to *chlěbъ otъ pokrŕty*; in Slavonic languages *pokrŕta* is translated as a 'pancake' or 'bread', in German it is 'flaches Brot'. However, according to the newer interpretation *chlěbъ* means 'bread', *pokrŕta* 'something ground (e.g. grain)' and *chlěbъ otъ pokrŕty* is 'bread made of ground grain'. The contribution compares the different etymologies which bring both interpretations considering the original Old Testament text which should not be left out when interpreting disputable Old Church Slavonic words.

Csl. *pokrŕta* „placka“ se vyskytuje 1x v Grigorovičově parimejníku ve spojení *chlěbъ otъ pokrŕty* za řecké *ψωμός ἄρτων* (3Rg 17,11). Na toto místo v řecké předloze upozorňuje E. Bláhová¹ jako na problematické, poněvadž obě řecká slova, *ἄρτος* i *ψωμίον*, jsou do staroslověnštiny běžně překládána jako *chlěbъ*. Jak uvádí, v tomto místě má *ψωμός* ještě původní význam „sousto, kousek (jídla)“. Za ř. *ἄρτος* použil překladatel výraz *pokrŕta* „placka“, označující tvar chleba. SJS² 3, 129n překládá stsl. spojení do češtiny jako „kousek chleba“. Významem tomu odpovídá csl. *ukruchъ chlěba* (tj. „drobet, úlomek, kousek“) v tzv. Alžbětinské novocsl. bibli, stč. *skýva chleba* v Bibli Olomoucké, lat. *buccella panis* v Itale nebo něm. *ein Bissen Brot* v bibli Lutherově.

Ve slovanských jazycích se *pokrŕta* vyskytuje většinou jako archaismus (stč. *pokruta*, *pokrútká* (StčS), č. st. *pokroutka*, *pokruta* (Kott 2, 708), stp. *pokręta* (SStp), hl. *pokruta*, dl. *pokšyta*, st. *pokšuta* (Sch.-Šewc 1121), str. *pokruta*) nebo jako dialektismus (slk. dial. *o-krútká*, č. dial. *pokroutky* pl.) ve významu „pečivo kruhového tvaru – „bochník chleba, koláč, placka apod.“ (stč. č. stp. luž. str.), „placka z léčivých ingrediencí k vnějšímu použití“ (stč.), „bochánek nebo kulička z léčivé směsi s cukrem“ (stč., č. st., slk. dial.), „slisovaný zbytek olejnatých semen po vylisování oleje“ (stč., č. arch.; tv. i *pokrutiny* pl.; z č. bylo

[*] English version of this article previously published as Valčáková, Pavla. 2007. "Church Slavonic *pokrŕta*". *Slovenska etimologija danas* (ed. Aleksandar Loma), 51-5. Beograd: Institut za srpski jezik sanu. Peer-reviewed before publication. [Editor's note]

¹ Bláhová, E., *Lexikální specifika staroslověnského parimejníku*, Slavia 68, Praha 1999, 244n.

² Slovník jazyka staroslověnského. *Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.

v tomto významu přejato do slk., v. Machek 1968, 469), s dalšími přenesenými významy³. Csl. *pokręta* je vykládáno jako derivát od pref. *po-krętiti* z psl. *krętiti* „kroutit“, které souvisí s psl. *krętb* „zkroucený; ztuhlý (kroucením, hnětením), silný apod.“ a s psl. *krętati* „pohybovat se“⁴. Významem csl. *pokręta* odpovídá spíše psl. *krętb* „tuhý, tvrdý“, protože v biblických dobách šlo o chléb nekvašený, tuhý.

Jiný výklad csl. *pokręta* předkládá Ž. Šarapatková⁵; podle tohoto výkladu by *pokręta* byla „podrcené zrní“ a *chlebb otę pokręty* „chléb z drceného zrní“. Autorka přitom vychází z Matzenauerova výkladu⁶ a spojuje csl. *pokręta* s csl. *is-krętati* „lámat, tříštit, drtit“, *is-krjatati* „převrátit, převrhnout, rozbit“, s lot. *sa-kramtāt* „roztírat, rozemnout (zrno)“ a s lit. *kriūsti* „kousat, hryzat, žvýkat“.

Matzenauer l.c. spojuje především *pokręta* s *krętiti*, spojení s *is-krętati* „frangere“ uvádí až jako druhou možnost a ani v tomto případě nezpochybnuje význam *pokręta* „panis“. Ve svém druhém pokusu o výklad má zřejmě na mysli přípravu suroviny pro toto pečivo drcením zrna. Csl. *is-krętati* přejímá z Vostokova⁷, který cituje Žitije svjatogo Stefana episkopa Permskogo⁸, památku z 15.-16. stol.: „Ašte kotoryj Perminъ protivu kumirovъ posjažetъ, togda izvreždajetъ ego i islomajetъ i iskrjatajetъ.“ Jak je patrné, nešlo o drcení, lámání zrna. Csl. *is-krętati* zde znamená spíš „zdolat, zničit“ než „lámat, tříštit, drtit“. Matzenauer pokládá za příbuzné s *pokręta* ještě sthn. *scrintan* „puknout, prasknout (o pupenech na rostlinách)“. Toto slovo patří k ie. **(s)ker-t-* „řezat, stříhat, krájet, sekát apod.“⁹. Lot. *sa-kramtāt* „rozdobit, roztírat, rozemnout (o zrní)“¹⁰, které Matzenauer také uvádí v souvislosti s *pokręta*, je příbuzné s lot. *sakramtūt* tv., *kramstūt* „hrýzt, třit, rozdírat, hledat vši, vískat apod.“, *krimst* „hrýzt apod.“¹¹ a s lit. *kriūsti* „kousat, hryzat, žvýkat“, ale i „trápit, soužit, mučit, trýznit, dotírat, dorážet“, u něhož Fraenkel l.c. připouští příbuzenství s lit. *krāmas* „prašivina“ a s lit. *krama* „nehoda, nemoc“. Baltská slova jsou etymologicky málo jasná¹². Germánská i baltská slova nemají (s výjimkou lot. *sakramtāt*) význam „drtit zrno“, a to ani v případě lot. a lit. slov s významem „kousat, hrýzt“, kde se jedná kromě konzumace potravin častěji o přenesený význam „trápit, soužit (o nemoci)“. Kromě toho Holthausen, Fraenkel, Smoczyński aj., kteří se výkladem balt. a germ. slov zabývají, neu-

³ Viz např. č. st. „kovový peníz, dukát, tolar“ (Kott 9, 234) nebo stp. *pokrąta*, *pokręta* „ledvina (podle oblého tvaru orgánu)“ (SSTp, Reczek), které přešlo ze staré polštiny do slk. st. *pokrúta* a slk. dial. *pokrutka* tv. (HSSlk 4, 29). Pojmenování ledvin jsou patrně kryptonima, poněvadž ledvina jako objekt pohanských kouzel je ve slovanských jazycích tabu (Bańkowski 2, 683).

⁴ Podrobně o etymologii *pokręta* v. Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Red. E. Havlová, A. Erhart, Praha 1989n; seš. 11, Praha 2002, 675n.

⁵ Šarapatková, Ž., *Poznámky k sémantice několika staroslověnských slov*. Studia etymologica Brunensia 2, Praha 2003, 211-213. Dále SEB.

⁶ Matzenauer, A., *Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu*. Listy filologické (dále LF) 13, 1886, s. 174.

⁷ Vostokov, A. Ch., *Slovar' cerkovno-slavjanskogo jazyka 1-2*. S. Peterburg 1858-1861. Zde sv. 1, 159n. Z Vostokova přejímá Miklošič, F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862-1865, s. 262 a *Slovar' russkogo jazyka 11-17 vv.*, Moskva 1975n, s.v. *iskrjatati*; zde je toto slovo ve význ. „zdolat, zničit“ z památky Velikie Minei Četii z 16. stol.

⁹ Holthausen, F., *Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen 1948, s. 257 a 127, dále Holthausen; Pokorny, J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1949-1969, s. 942 aj.

¹⁰ Mühlenbach, K. – Endzelin, J., *Lettisch-deutsches Wörterbuch*, 1-4, Riga 1923-1932, sv. 3, s. 654°; viz něm. překlad lot. textu: „...die Mühle zerreibt die Körner klein.“

¹¹ Karulis, K., *Latviešu etimologijas vārdnīca*. Sv. 1. (A-O), 2. (P-Ž). Riga 1992. S. 417.

¹² Fraenkel, E., *Litauisches etymologisches Wörterbuch 1-2*. Göttingen 1962-1965. S. 299 (dále Fraenkel). — Smoczyński, W., *Krótki słownik etymologiczny języka litewskiego*. Kraków 2005. S. 221 (dále Smoczyński).

vádějí v souvislosti s nimi psl. *krŕtŕ, krŕtiti, krŕtati* ani *pokrŕta*. Proto je s těmito doklady rekonstrukce *pokrŕta* „drcené zrní“ obtížná. A jaké jsou vlastně důvody pro ni?

Problémem, který autorka tímto výkladem chce řešit, je, zdá se, předložka *otŕ* ve spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty*. Znění řecké předlohy odpovídá podle jejího názoru český překlad „kousek chleba“, ale, jak uvádí, „předložkové spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty* v církevněslovanském překladu jím vysvětleno není“. Proto chce csl. *pokrŕta* vyložit jinak: „Budeme-li pokračovat naznačeným směrem (tj. přes *iskrŕtati*, pozn. P.V.), dospějeme k tomu, že z vb. *krŕtati* lze odvodit subst. *pokrŕta* s významem „podrcené zrní“. ... „Vysvětlilo by se tak předložkové spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty*, v němž *otŕ* s gen. by označovalo látku, materiál, z něhož byl chléb zhotoven“ (SEB 2, 211n).

Ve spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty* však *otŕ* s genitivem označuje celek, z něhož je oddělena část. Jde o předložkový genitiv partitivní. Ten se vyskytuje buď při obecném označení části celku, jako např. *psi jedŕtŕ otŕ krupicŕ* (Mt 15,27 Zogr Mar Sav Ostr), *aŕte kŕto ŕnŕstŕ otŕ chlŕba ŕego* (J 6,51 Zogr Mar As Ostr) nebo při označení konkrétní části celku, většinou ve spojení s číslovkou, např. *ŕtotŕ mŕrŕ otŕ olŕja* (L16,6 Zogr Mar), *desŕtinŕ daete otŕ mŕty* (L11,42 Zogr Mar) nebo s jiným označením části celku, např. *priemlet(ŕ) ŕ(ve)ŕstennikŕ ot(ŕ) chlŕba ŕŕstŕ* (Služ Sof^ċ, Orlov 279,13). Sem patří i slovní spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty*. Rozšíření předložek v deklinaci je úzus jihoslovanský. Největšího rozsahu nabylo v bulharštině a makedonštině, kde jde zároveň o náhradu koncovkové deklinace deklinací předložkovou¹³. V jsl. jazycích se vazba *otŕ* + gen. udržela dodnes, srov. např. b. *polovínata ot jábalkata*.¹⁴ Také zde uvedené doklady jsou většinou z památek makedonských (Zogr Mar As) a bulharských (Sav). Vyskytují se však i v rsl. památkách (zde např. Ostr a SlužSof^ċ). Genitiv s předložkou *otŕ* se ve staré ruštině šířil až do 17. stol. pod vlivem církevní slovanštiny a byl typický pro překlady církevní literatury; srov. např. str. *otrezatŕ lomotŕ ot chlŕba*¹⁵.

Protože při výkladu podobných sporných staroslověnských slov by neměl být opomíjen text původní starozákonní předlohy, je třeba připomenout kontext, ve kterém se spojení *chlŕbŕ otŕ pokrŕty* nachází. Jde o místo v třetí Knize královské Starého zákona (3Rg 17,11), kde prorok Eliáš na radu Hospodinovu prosil vdovu ze Sarepty o vodu a kousek chleba. Vdova mu odpověděla, že nemá žádný chléb, jen trochu mouky a oleje. Eliáš ji vybídl, aby jen chléb připravila, že podle Hospodinova slibu mouka ani olej nebudou ubývat, dokud nedá déšť na zemi. Materiál, z něhož byl chléb připraven, je tu přímo uveden – je to mouka. Tato skutečnost nutí k zamyšlení. Je pravda, že mouka je v podstatě drcené zrní, ale proč by Eliáš tuto skutečnost zdůrazňoval právě v prosbě o jídlo? Proč by zdůrazňoval, z čeho má být chléb připraven? A proč žena nepoužila v odpovědi také výrazu „drcené zrní“ a nesdělila mu, že nemá chléb z drceného zrní, ba ani drcené zrní samotné? A konečně – proč autorka tohoto výkladu nepoužila místo „drcené zrní“ slova „mouka“? Pokud by se v hebrejské a řecké předloze skutečně jednalo o drcené zrno, mouku, použil by patrně překladatel termínu *mŕka*, ne *pokrŕta*. Nepoužil jej, protože to nevyplývalo z textu

¹³ Herodes, S., *Staroslavjanskije predlogi*. Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka. Red. J. Kurz. Praha 1963, s. 336-340; Horálek, K., Úvod do studia slovanských jazyků. Praha 1966, s. 158; Večerka, R., *Staroslověnština*. Praha 1984, s. 115.

¹⁴ Kufnerová, Z., *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha 1990, s. 232n. Viz též Weigand, G., *Bulgarische grammatik*, Leipzig 1917.

¹⁵ Kopečný, F., *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. 1-2. Praha 1973-1980. Zde sv. 1, 151.

předlohy. Z tohoto úhlu pohledu *pokrŕta* ve významu „drcené zrní“ neodpovídá smyslu textu starozákonní předlohy.¹⁶

Literatura

- Bańkowski 2000 A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa 2000.
- Bláhová 1999 E. Bláhová, Lexikální specifika staroslověnského parimejníku. *Slavia* 68, 244n.
- Herodes 1963 S. Herodes, Старославянские предлоги. *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Praha.
- Holthausen 1948 F. Holthausen, *Wörterbuch des Altwestnordischen*. Göttingen.
- Horálek 1966 K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha.
- Kálal 1923 M. Kálal, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*. Banská Bystrica.
- Karulis 1992 K. Karulis, *Latviešu etimologijas vārdnicā*. Riga.
- Kott 1878 F. Š. Kott, *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* 1-10. Praha 1878n.
- Kufnerová 1990 Z. Kufnerová, *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha.
- LF *Listy filologické*. Praha 1874n.
- Matzenauer 1886 A. Matzenauer, Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu. *LF* 13, 174.
- M-E K. Mühlenbach, J. Endzelīns, *Lettisch-deutsches Wörterbuch*. 1-4. Riga 1923-1932.
- Mirčev 1955 K. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*. София.
- Orlov 1909 M. И. Орлов, *Литургия св. Василия Великого*. СанктПетербург.
- Reczek 1968 J. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SEB *Studia etymologica Brunensia*. Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference. Eds. I. Janyšková, H. Karlíková. Brno 1999n.
- SJS *Slovník jazyka staroslověnského*. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Red. J. Kurz a Z. Hauptová. Praha 1958n.
- Slavia *Slavia*. Časopis pro slovanskou filologii. Praha 1922n.
- Smoczyński 2005 W. Smoczyński, *Krótki słownik etymologiczny języka litewskiego*. Kraków.
- StčS *Staročeský slovník*. Praha 1968n.
- Šarapatková 2003 Ž. Šarapatková, Poznámky k sémantice několika staroslověnských slov. *SEB* 2, 209-214. Praha.
- Večerka 1984 R. Večerka, *Staroslověnština*. Praha.
- Vostokov 1858 A. X. Востоков, *Словарь церковно-славянского языка*. СанктПетербург.

¹⁶ Příspěvek byl vypracován za podpory grantu GA ČR 405/04/1179.